

Lampl Zsuzsanna

Szociológiai helyzetkép a szlovákiai magyar értelmiség identitásáról

Egyik kedvencem, I. A Bláha cseh szociológus definíciója szerint az értelmiségnek az a legfontosabb feladata, hogy szellemi értékeket termeljen, s ezeknek az értékeknek a nevében szervezze és egyesítse a társadalmat. Ez a szellemi javak termelésére, szervezésére terjesztésére és nem utolsósorban fogyasztására irányuló funkció – az ő szavaival élve – az értelmiség kristalizációs elve, egyesítő tengelye, amely körül az értelmiség formálódik. Bláha szavai (de definíciók, sőt a szépirodalomban és a köztudatban élő értelmiségi-felfogás szerint is) az értelmiségi tehát a szellem embere. Igen ám, de a szociológus nem rendelkezik olyan műszerrel, amely mérné, ráadásul megbízható módon, az emberek szellemi kisugárzását, ezért empirikus kutatásnál más kritériumot kell találnia a mintasokaság kialakítására. Felméréseink esetében ez az egyértelműen azonosítható objektív kritérium a felsőfokú végzettség volt. Tehát amikor szlovákiai magyar értelmiségiekről írok a továbbiakban, a diplomával rendelkező szlovákiai magyarokat értem alatta.

Szlovákiában az első empirikus értelmiségekutatást a Spectator TM keretein belül végeztük 1995-ben. Ez kérdőíves felmérés volt, az országos mintát 450 értelmiségi alkotta. A következő a Fórum Társadalomtudományi Intézet kvalitatív kutatása volt, amelyet 1999-ben kezdtünk el, s napjainkig folyamatosan végezzük, a harmadik pedig ugyancsak a Fórum Társadalomtudományi Intézet és a Márton Áron Szakkollégium Karrierirodájával közösen végzett kvalitatív kutatás 2001 elején. Valamennyi említett kutatásban központi szerepet játszott az értelmiségi identitás kérdésköre, mégpedig annak három dimenziója:

1. az értelmiségi identitás, mint rétegidentitás,
2. az értelmiség szakmai identitása,
3. az értelmiség nemzeti identitása.

Helyszűke miatt csupán a rétegidentitás és a nemzeti identitás néhány kérdésével fogok foglalkozni. Előtte azonban bemutatnám a szlovákiai magyar értelmiség alapvető jellemzőit.

Az 1991-es népszámlálás adatai szerint Szlovákia magyar nemzetiségű lakosainak száma 567 296 fő, tehát a magyarok az összlakosság 10,76 százalékát alkotják. Közülük 16 407 rendelkezik felsőfokú végzettséggel, ami a magyar összlakosság 2,89 százaléka, az (összes) iskolai végzettséggel rendelkező magyaroknak pedig 3,64 százaléka. Már ezek az adatok is jelzik, hogy a szlovákiai magyar értelmiség nagyon szűk rétegét képezi a szlovákiai magyarságnak. Összehasonlításképpen: a szlovák értelmiség szlovák nemzetiségű összlakosságon belüli részaránya 6,08 százalék, az iskolai végzettséggel rendelkező szlovák népességen belül pedig 8,24 százalék.

A jelenlegi tendenciák alapján sem vonhatunk le pozitív következtetéseket a szlovákiai magyar értelmiség alakulását illetően. Igaz ugyan, hogy 1990-hez képest 1150 fővel gyarapodott a magyar nemzetiségű egyetemi és főiskolai hallgatók száma, de ez még mindig kevés, akár a szlovákiai magyarság összlakosságán belüli részarányához – és ezzel együtt szükségleteihez – viszonyítunk, akár az országos növekedéshez. Ugyanis míg Szlovákiában 1990 és 1998 között 62,49 százalékkal nőtt az egyetemi hallgatók aránya, a magyar nemzetiségű hallgatóké csupán 44,61 százalékkal növekedett. A másik negatívum, hogy a magyar nemzetiségű hallgatók szakonkénti megoszlásában is aránytalanságok tapasztalhatók. „*Jelentős volt az egyetemi hallgatók számának növekedése a közgazdasági szakokon. (...) Keresnünk kell az olyan jelenségek okait, mint például az, hogy miért növekedett az agrárszakon a magyar hallgatók számaránya csak 10,47%-kal, amikor országos szinten 59,54%-os a növekedés, és a szlovákiai magyarság által lakott területek inkább mezőgazdasági jellegűek. Ugyanígy meglepő az is, hogy a szlovákiai magyar hallgatók számának a második legnagyobb, 56,94%-os növekedése éppen azokon a műszaki szakokon következett be, amelyeken az országos növekedés messze a legalacsonyabb, csupán 18,96%-os. Az egyetemi típusú képzésben szintén sokkal kisebb az 1990 és 1999 közötti magyar hallgatói számarány-növekedés (25,38%), mint az országos növekedés, amely 70,89%-ot tett ki*”⁹¹

Értelmiségi rétegünk nemek szerinti megoszlása a következő: 9873 (60,18%) férfi, 6534 (39,82%) nő. A magyar férfiak 4,6 százaléka rendelkezik felsőfokú végzettséggel,⁹² a magyar nők között pedig még kevesebb, 2,76 százalék a diplomás nők részaránya.⁹³ Egy újabb összehasonlítás: a szlovák férfiak 9,82 százaléka, a szlovák nők 6,63 százaléka szerzett felsőfokú végzettséget.

Korcsoportok szerinti megoszlásban a szlovákiai magyar értelmiség derékhatát, azaz 60,8 százalékát a 30–50 évesek alkotják.

A demográfiai adatok után néhány szó a szlovákiai magyar értelmiség eredetéről. A szlovákiai magyar értelmiség egyötöde többgenerációs értelmiségi, négyötöde pedig elsőgenerációs értelmiségi. A szlovákiai magyar értelmiség társadalmi eredete tehát heterogén. Megtalálhatók benne a paraszt, munkás és egyéb származású elsőgenerációs értelmiségiek éppúgy, mint a többgenerációs értelmiségiek. A jelenlegi szlovákiai magyar értelmiség nagyobbik része tehát nagyívű felfelé irányuló intergenerációs mobilitás hordozója, azaz szüleinél magasabbra emelkedett a társadalmi ranglétrán. Ugyanakkor az értelmiség társadalmi eredetének dinamikus, időrendben történő vizsgálata során egyre inkább felfedezhetők a homogenizálódás jelei: apai ágon fokozatos eltolódás tapasztalható a földműves származású értelmiségiektől a munkás-, illetve értelmiségi származásúak felé, s az anyai ágon is egyre nagyobb számban jelennek meg az értelmiségi anyák. Ez a tendencia jelzi a szlovákiai magyar értelmiség fokozódó önreprodukciónak.

Ami az intragenerációs, azaz a saját életúton belüli mobilitást illeti, a szlovákiai magyar értelmiségiek egyharmada mobil. A többiek, tehát az értelmiség kétharmada megőrizte eredeti pályáját és eredeti társadalmi státusát, ami a gyakorlatban annyit jelent,

⁹¹ László Béla: A szlovákiai magyar oktatásügy a kilencvenes években. Fórum Társadalomtudományi Szemle, 2000/2. szám, 15. oldal

⁹² 38,87%-uknak van alapkiskolai, 35,7%-uknak szakmunkás, 13,31%-uknak középkiskolai végzettsége.

⁹³ 59,45%-uknak alapkiskolai, 14,02%-uknak szakmunkás, 22, 75%-uknak érettségi bizonyítványa van.

hogya a diploma megszerzése óta ugyanazt a szakmát végzi, ugyanúgy alkalmazottként dolgozik, esetleg annyi különbséggel, hogy már nem az állami, hanem a magánszféra alkalmazottja. A mobilitás két irányba mutat: a pedagógiai pálya és a vállalkozás felé.

E néhány alapvető információ után, amellyel szerettem volna kissé behatárolni kutatásunk alanyát, vizsgáljuk meg, milyen az értelmiség rétegidentitása: hogyan jellemzi önmagát, milyen elvárásokat támaszt önmagával szemben, hogyan azonosul ezekkel az elvárásokkal.

A megkérdezett értelmiségiek szerint az értelmiségi fő jellemzője a felsőfokú végzettséghez kötődő vagy attól független szellemi munka, és a kultúraorientáltság. A humán és a reál értelmiségiek megítéléseiben jól kimutatható hangsúlyeltolódások vannak. A reál értelmiségiek az értelmiségi fő jellemzőjének a szellemi munkát, a kulturáltságot és a nem formális, azaz nem intézményesített pozícióból adódó tekintélyt tartják, míg a humán értelmiségiek egyértelműen a felsőfokú végzettséget, s csak azután következik a szellemi munka, a kulturáltság és a természetes tekintély.

Elenyésző, csupán 4 százalék azok részaránya, akik szerint elegendő, ha az értelmiségi rendszeren elvégzi munkahelyi feladatait, ezen kívül egyéb elvárás nemigen támasztható vele szemben. A többi megkérdezett amellet foglalt állást, hogy az előbbieken meghatározott értelmiséginek más feladatai – többletfadatai – is vannak. Ezek tehát nem a rétegen kívülről támasztott, hanem a rétegből származó elvárások, s jelenlétük két fontos tényre figyelmeztet: egyrészt arra, hogy a szlovákiai magyar értelmiségnek van küldetés-tudata, másrészt pedig arra, hogy az értelmiség szerint a szellemi munka, a felsőfokú végzettség, a kultúraorientáltság és a természetes tekintély mellett ezt a többletet is fel kell mutatnia annak, aki értelmiséginek tartja magát.

Melyek ezek a többletfeladatok? Az értelmiségiek a megkérdezettek szerint fontossági sorrendben a következő feladatokat kell felvállalnia:

1. *Az értelmiségi szakmájának és érdeklődési területének megfelelően gazdagítsa közössége életét*, vallotta a megkérdezettek 50,3 százaléka – leginkább a vállalkozók (56,8%), a pedagógusok (52,5%) és a műszakiak (52,1%).
2. *Az értelmiségi mindig szolgáljon példaképpül közössége számára* (29,5%) – elsősorban a mezőgazdászok (32,1%), a közigazdászok (31%) és a humán értelmiségiek (30%) szerint. Ez az elvárás legkevésbé a vállalkozóknál van jelen (15,9%).
3. *Az értelmiségi az élet különböző területein, beleértve a közéletet is, töltősen bevezető szerepet* (18,1%) – ezt a feladatot leginkább az egyéb humán értelmiségiek (22,4%) és a mezőgazdászok (21,4%) hangsúlyozzák, míg legkevésbé a pedagógusok (9,8%).

Az elmondottakból az derül ki, hogy a szlovákiai magyar értelmiségiek egy része tudatosan egyfajta fátklyaszerepet szán magának, nem elégszik meg a passzív szemlélői szerepkörrel, hanem főképp szakmai értelemben aktívan részt akar vállalni közössége életének irányításában, formálásában. Ugyanakkor vannak értelmiségiek, akik kevésbé azonosulnak egyik vagy másik elvárással. Kvalitatív felméréseink során is találkoztunk ezzel a kettősséggel. Például a Magyarországon diplomát szerzett fiatal értelmiségiek egy része visszatér Szlovákiába, s ezt azzal indokolja, hogy otthon szeretne dolgozni, a szlovákiai magyarok életének javításához, a szlovákiai magyarság felemelkedéséhez szeretne hozzájárulni, a szülőföldjén szeretné kamatoztatni a tudását, nem akarja cserbenhagyni az övéit stb., holott tudják, hogy külföldön esetleg jobb feltételek mellett helyezkedhetnek el a szakmájukban. Mások viszont a lehető legjobb feltételeket keresik, s ahhoz mérten döntenek a letelepedésről, tehát a kibocsátó környezet felé irányuló visszacsatolás ke-

vésbé fontos számukra. Az ő esetükben az értelmiségi rétegidentitás fő elemei közül ugyan nem szorul ki a többletmunka, csupán az a kérdés, milyen közösség érdekében, s milyen megfontolásból akarják ezt végezni. Sőt, a többletmunka kifejezés tartalma is módosul az egyéni karrierépítés felé.

A két csoport közötti különbségre értékrendjük megvilágítása ad választ. Megvizsgáltuk a szlovákiai magyar értelmiségiek általános, politikai és nemzeti értékrendjét. Összehasonlítva az értelmiség általános értékrendjét a szlovákiai magyarok általános értékrendjével, szembetűnő volt a különbség. Épp a közösségi dimenzió volt az, amelyben különböztek egymástól. Míg a szlovákiai magyarok általános értékrendjében a közösségi dimenzióknak nincs „vívásztó” szerepe, az értelmiség általános értékrendje a közösség-orientáltságtól az individualizmusig terjedő tengely mentén oszlik meg, épp ez a tengely differenciálja a legjobban.

A legjellemzőbb értelmiségi általános értékrend a *hagyományos közösségi értékrend*, amely a családi, nemzeti és vallási folytonosságon alapul. Ez már jelzi, s a mélyinterjúkból hatványozottan kiderül, hogy nem *én-központú* értékrendről van szó, ugyanakkor ezen értékrendet nem pusztán a közösség iránti nyitottság jellemzi, hanem ennek egy magasabb fokozata: a *közösség iránti szolgálat*. A hagyományos közösségi értékrend hordozói nagyon határozottan elutasítják a fogyasztói életmódot.

Az értelmiség másik csoportja, a *modernizált-individualista* általános értékrendük számára az egyéni érvényesülés a legfontosabb.

A két értékrendtípus közötti különbség szembetűnő. De menjünk tovább. Kíváncsiak voltunk arra is, hogy az értelmiség milyen politikai értékekkel, elvekkel azonosul. A szlovákiai magyar értelmiség politikai értékrend szempontjából egyértelműen besorolható 60 százaléka két típusra különül el: a demokratákra és a tekintélyelvűekre (miközben ők maguk eleve két altípust alkotnak). A két típus nagyságrendjét tekintve csaknem azonos nagyságú, hiszen a demokraták részaránya 29 százalék, a tekintélyelvűek két altípusáé pedig összesen 31 százalék. Kik a demokraták és kik a tekintélyelvűek? Erős összefüggés mutatható ki a hagyományos-közösségi általános értékrend és a demokrata politikai értékrend között, ami annyit jelent, hogy a hagyományos-közösségi értékrendű értelmiség elsősorban a demokrata politikai alapállás híve. A tekintélyelvűség nem kapcsolódik szorosan sem az egyik, sem a másik általános értékrendtípushoz. Ugyanakkor a tekintélyelvű értelmiség két altípusa között van egy lényeges különbség: az életkor. Míg a határozott politikai vezetés, központi állami irányítás és az állampolgári hűség hangsúlyozása ugyan kevésbé életkor-specifikus, de mégis leginkább a 30–55 évesekre jellemző, a semleges külpolitikát és azt, hogy a többségi nemzetnek jogában áll a kisebbséget hátrányosan érintő döntéseket hozni, egyértelműen a 30 éven aluliak vallják. Tehát amíg az idősebbek tekintélyelvűsége egy klasszikus centralizmusra épül, a fiatalokénak kiemelttől nemzetiességellenes éle van.

Ezek után kézenfekvő megvilágítani a szlovákiai magyar értelmiség nemzeti identitásának néhány vetületét is. Nézzük előbb a nemzeti hovatartozás és a haza kérdéseit. A szlovákiai magyarság kétharmada kultúrájából és anyanyelvéből vezeti le nemzeti hovatartozását, a többiek az állampolgárságból és a saját döntésből. Ezzel szemben az értelmiségiek 96,8 százaléka tartja meghatározónak az anyanyelv és kultúra szerepét. 93,7 százalékuk tartja természetesnek, hogy aki Szlovákiában a magyar kultúrán nőtt fel és magyar anyanyelvű, az csakis magyar nemzetiségű lehet, s ennek az összefüggésnek a fordítottját is vallják: csak az lehet magyar nemzetiségű, aki a magyar nyelven és kultúrán nőtt fel, azt szívta magába. Az anyanyelv és kultúra szerepét az értelmiségiek mindenütt fokozottan kihangsúlyozzák: 77,8% egyértelműen büszke arra, hogy magyar, 92% szá-

mára magyarnak lenni egyben felelősség is, épp a kultúra megőrzése miatt, mert az értelmiségre hárul a megőrzés feladata. Nagyon fontos: 60 százalékuk szerint magyarként is lehet érvényesülni Szlovákiában. Az értelmiséget a szlovákiai magyar összlakossághoz képest (75%) fokozottabban foglalkoztatják a nemzetiségi kérdések (88%), s 80% szerint fontos a nemzetiségi kérdésekkel foglalkozni. Az értelmiségiek a szülőföldjükhez is fokozottabban ragaszkodnak, bár itt újra megmutatkozik a már jelzett kettősség: az elvágyódás is az értelmiségiekre jellemző igazán.

Hasonló képet mutat a szlovákiai magyar értelmiség nemzeti értékrendjének vizsgálata is. A domináns típus a szilárd nemzeti értékrend. De nem elhanyagolható a nemzetiségüket megtagadó és a passzív értelmiségiek részaránya sem.

E ponton visszatérnék az értelmiség rétegidentitásának vizsgálata során felmerült, a rétegen belül megfogalmazott követelményre, a többletmunka, a szlovákiai magyarsáért vállalt közösségi szerep követelményére. S gondoljunk vissza az értelmiségi általános értékrend közösségi dimenziójára is. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a szlovákiai magyar értelmiségiek között előfordulnak olyanok is, akik számára nem fontos a nemzetiségük, akik félnek nyilvánosan vállalni a magyarságukat, valamint olyanok is, akik elfogadják és jogosnak tartják a magyarokat sújtó politikai döntéseket. Mivel ők eleve nem elkötelezettek a szlovákiai magyar közösség iránt, feltételezhető, hogy részükről a magyar közösség érdekében történő szerepvállalás nem téma. Az általános, politikai és nemzeti értékrendtípusok közötti összefüggések még inkább megvilágítják ezt a problémakört. Amint arról már szó esett, a hagyományos-közösségi általános értékrendűek politikai irányultsága erősen korrelál a demokrata értékrenddel. A modernizált-individualisták politikai értékrendje nem határozható meg csak az egyik vagy másik politikai értékrendtípussal. Nagyon élesen szembetűnik viszont a két általános értékrendtípus közötti különbség a nemzeti értékrend vizsgálatánál. Ugyanis míg a hagyományos-közösségiek domináns nemzeti értékrendje a szilárd nemzeti értékrend, a modernizált-individualistáknál a szilárd nemzeti értékrend erős elutasítása mutatható ki. Ezzel újfent megmutatkozik, hogy a szlovákiai magyar értelmiség rétegidentitása erősen összefonódik az értelmiség nemzeti identitásával. Ha tehát feltesszük a kérdést, hogy kik azok az értelmiségiek, akik hajlandók a szlovákiai magyarság példaképévé, szellemi és/vagy közéleti-politikai vezetőjévé válni – úgy és olyan mértékben, ahogyan és amennyire azt értelmiségi rétegidentitásukból adódóan fontosnak tartják –, a válasz a következő: elsősorban a hagyományos-közösségi értékrendű, s egyben szilárd nemzeti identitású értelmiség. S milyen konkrét hétköznapi cselekedetekben nyilvánul ez meg? Például abban, hogy az értelmiségi szülő magyar vagy szlovák tannyelvű alapiskolába írta-e a gyermekét. A mai szlovákiai valóságban konkrét helyi körülmények között ennek a döntésnek több szempontból is példaértéke és messzemenő súlya lehet. Hiszen az az értelmiségi, aki szlovák alapiskolába írta a gyermekét, úgy cselekszik, mint a saját farkába harapó kígyó: saját rétege, a szlovákiai magyar értelmiség jövőjét veszélyezteti általa.